

УДК 81'282.2 (477.51–2)

Т. Л. Хомич, А. П. Пуштарик

Озерянська діалектна мікросистема: фонетичний, лексичний, граматичний аспекти

У статті вперше здійснено спробу інтегрованого багатопланового вивчення озерянської діалектної мікросистеми, проаналізовано фонетичну систему визначеного ареалу, досліджено системний характер функціонування лексичних парадигм говірки села Озеряни, розкрито морфологічні риси й виявлено синтаксичні особливості, що характерні для озерянської діалектної мікросистеми.

Ключові слова: наріччя, говірка, вокалізм, консонантизм, лексична парадигма, граматичні риси.

В статье впервые осуществлена попытка интегрированного многопланового изучения озерянской диалектной микросистемы, проанализирована фонетическая система ареала, исследован системный характер функционирования лексических парадигм села Озеряны, раскрыты морфологические черты и выявлены синтаксические особенности, характерные для озерянской диалектной микросистемы.

Ключевые слова: наречие, говор, вокализм, консонантизм, лексическая парадигма, грамматические особенности.

In article was realized the first attempt of an integrated multifaceted learning and development the dialect microsystems of Ozeryany. The theoretical basis of the study of the dialectal features of South-Eastern dialect of the Ukrainian language were considered and the geographical distribution the dialect of Ozeryany outlined. In addition the phonetic system of a certain area was analyzed and the functioning of the lexical paradigms of the dialect of the village of Ozeryany investigated. The morphological characteristics were solved and the syntactic features characteristic of the dialect microsystems of Ozeryany identified. Also the elements of dialect features in the speech of the indigenous people of the studied village were considered, which is one of the defining characteristics of the functioning of South-Eastern dialects. The influence of the South-Eastern dialects on the dialect of Ozeryany was characterized on the material of records.

Key words: dialect, South-Eastern dialect, the dialect of Ozeryany, phonetics features, accent, genesis, vocals, consonantism, habitat, lexical paradigm, grammatical features, syntax.

У лінгвістиці постійно зростає інтерес до вивчення української діалектології, бо наука про українську діалектну мову розглядає основні проблеми мовознавчих питань: установлення діалектного членування, пояснення генези діалектних явищ, ґрунтовне вивчення усіх структурних рівнів українських говорів.

Одним із першочергових завдань сучасної української діалектології є системне дослідження домінантних мовних рівнів організації діалектів на всій етномовній території або на конкретній частині цієї території. Для українського, звідси й для східного та загальнослов'янського мовознавства, чималий інтерес мають дослідження з проблеми походження й розвитку територіальних діалектів української мови, висвітлення питання взаємозв'язків одних територіальних діалектів із іншими та їх відношення до загальнонародної й літературної мови [2; 7].

Діалектна мова моделюється на основі сукупності описів діалектних систем, кожна з яких функціонує на певній обмеженій території [6, с. 4].

Діалектні особливості окремих регіонів України викликають постійний інтерес у мовознавців, оскільки діалекти лягли в основу літературної мови, становлять невичерпну скарбницю народного духу, є елементами виявлення ментальності нації [6, с. 4].

Село Озеряни розташоване на південному сході Чернігівської області. За даними Атласу української мови, Озерянська діалектна мікросистема входить до складу середньонаддніпрянських говорів, які становлять основне ядро південно-східних діалектів [1, с. 103]. Тому під озерянською говіркою розуміємо говори географічно окреслені й історично сформовані на території Середньої Наддніпрящини, адже визначення ареалу становить вагомий проблему в процесі характеристики мовних явищ [5, с. 11].

Фонетична система озерянської діалектної мікросистеми дає підстави твердити, що риси досліджуваної говірки збігаються з рисами сучасної української літературної мови, однак наявні відмінні від неї риси, як-от:

а) функціонування альвеолярного [л']: **бул'ú, мол'окó, сц'л'ó, дал'ú, жи'л'á, жи'л'ú;**

б) послідовне, не залежне від наголосу чергування етимологічних [о], [е] з [і] в новозакритих складах [4]: **воі́на, доі́ти, возо́к, дво́іко, пото́м, моі́;**

в) зближення й змішування звуків [e] та [и] або їх повне заступлення: *си^ело, мин^і – мен^і, ма^ітир^і – ма^етер^і, ни – не, пирижил^а, зе^мл^і, зирн^о, односил^чан, нигодна*,

г) уживання [ш] замість літературного [шч]: *шо – що, шоб – щоб*;

г) нечасте "акання" в ненаголошеній позиції: *хар^оше, паган^ен^ко*;

д) поодинокі пом'якшення [р]: *чот^ур^і, ізвар^у. са^хар^у*;

е) особлива фонема /ф/ найчастіше замінюється звукосполученням [хв]: *хв^ерма, хват^ками, за^ухвермо^у*;

е) після губного [м] перед [а], унаслідок асимілятивних процесів функціонує [н]: *м^на^ту*;

ж) спорадичне пом'якшення фонем [с], [з], що стоять перед приголосною, після якої наявна фонема /і/: *с^кр^із^у, по^сл^і, с^кі^лк^и*.

Відтак, фонетичний аналіз засвідчує, що озерянська діалектна мікросистема належить до лівобережних середньонаддніпрянських говорів та зазнає невиразного впливу північного наріччя.

Дослідивши функціонування **лексичних парадигм** говірки села Озеряни, слід підкреслити, що місцевих відмінностей в основному словниковому фонді аналізованої діалектної мікросистеми порівняно небагато [3]. Так, спостережено низку іменникових діалектизмів: *вибо^јини* – ями; *у^чин^{:а}* – навчання; *бени^ки* – очі; *бол^{:а}ни^ц* – лікарня; *бусел* – лелека; *воспитан^{:а}* – виховання; *горбушка* – край хліба; *гречанка* – суп із гречкою; *зв^{:оз}дка* – вапно; *закрутка* – консервація; *канхвети, кохвети* – цукерки; *клун^{:а}* – погріб; *кнур^{:а}* – кабан; *ко^ут^{:оба}* – повільна людина; *кобка, копка* – капюшон; *лар^{:ок}, ла^ука, магаз^{:ін}* – магазин; *лелик* – нероба; *ліжбище, логво* – ліжко; *марнота* – пуста трата часу; *м^{:а}чка, м^{:я}чка, м^{:а}чка* – товчена картопля; *наймач^{:і}* – наймані люди для праці; *неук* – про нерозумну людину; *окраїчик, окраїец^{:а}* – кусень хліба; *оч^{:еред}* – стадо корів; *поб^{:іл}ка* – білення дерев, хати; *помадори* – помідори; *попружка* – ремінь; *потер^{:уха}* – різні відходи після зернових культур, щелушиння; *пуц^{:в}ір^{:інок}* – про малу дитину; *р^{:адно}, поп^{:ін}ка* – прямокутна тканина для носіння трави або сіна; *св^{:ет}* – світло; *суш^{:ак}* – спиляні сухі гілки; *тупизна* – незрозумілий; *халу^{:па}* – стара хата; *ц^{:о}малка* – нероба; *шмот^{:а}* – лахміття; ганчір'я; *в^{:ір}івка* – мотузок; *ві^{:хал}ка, кач^{:ел}а* – гойдалка; *бол^{:а}чка, бол^{:езн}* – хвороба; *бух^{:ан}ка* – запашна хлібина; *зв^{:озд}ок, зв^{:із}док* – цвях; *зі^{:чка}* – паросток на коренеплодах; *гр^{:е}бка* – сільськогосподарська машина для згрібання сіна, соломи; *дв^{:ір}* – хата з господарськими будівлями; *дерун^{:і}* – оладки з тертої картоплі; *д^{:ет}і* – діти; *д^{:о}хтор, д^{:о}ктор* – лікар; *жил^{:ізо}* – залізо; *жі^{:т}ник* –

поле, із якого скошено жито; **жу́жик** – комаха; **загі́блик** – нещасна людина; **зажа́рка** – засмажка до страви; **засті́лка** – тканина доріжка; **зо́нт'ік** – парасолька; **к'істо** – тісто; **кача́лка** – суцвіття очерету; **коу́йор, ков'о́р** – килим; **коп'і́чанка** – копілка; **коса́рка** – тракторна машина для скошування трави; **кошо́ука** – кошик; **крі́ша** – дах; **кру́жка** – чашка; **круче́ник** – жвавий хлопчик; **кукурузи́н'а** – стебла кукурудзи; **лісоу́шчик** – лісник; **ла́ла, ла́лічка** – мала дитина; **леда́чко** – ледача людина; **лобу́р'** – ледача дюдина; **мле́ко** – молоко; **молоча́р'н'а** – пункт прийому молока; **моро́жино** – морозиво; **мо́сток** – міст; **нати́на** – стебла кормового буряка; **о́біск** – обшук; **обу́ка** – взуття; **огу́дина, огу́д'а** – сухі стебла повзучих рослин (огірок; диня; гарбуз); **од'і́ало** – ковдра; **окле́цьок** – шматок бруду; **оковело́к** – шматок бруду; **очкі́** – окуляри; **пі́рка** – молода цибуля; **пічу́рка** – підпичка; **пага́на** – погана; **пас'т'і́ун'а, па́стовен'** – пасовище; **перехо́дка** – кладка; **пері́на** – мішок з пір'ям, на якому сплять; **пиріп'о́лка** – перепілка; **по́гриб** – погріб; **полива́ка** – посудина для поливання, подібна до відра з кришкою, у яке впаяна трубка; **помо́ст** – підлога у сараї для корів; **поп'і́нка** – шматок тканини для носіння трави чи сіна; **про́зуище, хвам'і́л'я** – прізвисько; **роз'д'а́ва** – неуважна людина; **с'ін'у́к** – приміщення для зберігання сіна; **с'ічка́р'н'а** – автоматичний пристрій для нарізання кукурудзиння, кропиви тваринам; **ска́тирт'** – скатертина; **сло́па** – погана погода; **сово́к** – предмет з короткою ручкою, куди замітають віником сміття; **со́н'ачник, нас'і́н'ук** – соняшник; **спу́скалка** – гірка, із якої спускаються на санках; **сті́рка** – білизна; **стикло́** – скло; **ступе́нки** – ганок; **ступе́нки** – сходи; **тарза́нка** – ігрове спорядження для розгойдування, що складається з довгої мотузки, прив'язаної до дерева та ручки; **гул'о́к** – поліетиленовий пакет; **нати́на** – верхня частина кормового буряку; **зд'і́р** – свинячий жир; **капшучо́к** – торбинка; **тача́нка** – візок; **хв'і́ртка, хво́рточка** – вхідні двері у воротах; **хва́ртух** – фартух; **хаз'а́йство** – подарство; **хлі́й** – сарай; **ходуно́к, ходуне́ц'** – пристрій, за допомогою якого дітей вчать ходити; **ца́ца** – іграшка; **чашу́н** – горщик, у якому варять (найчастіше) кашу; **чарда́к, черда́к** – горище в хаті; **черепа́** – посуд.

В озерянській діалектній мікросистемі зафіксовано чимало регіональних дієслів: **виту́рлит'**, **туру́лит'** – проганяти; **баб'і́ти** – набрякнути; **балака́т'**, **тере́вент'** – говорити; **бол'і́т'** – хворіти; **гамсели́т'** – бити; **гуци́кан'а** – забавляння дитини; **дз'у́рчат'** – лити щось; **добит'с'** – досягти; **забу́ркотат'** – заговорити;

заколошматитис'а – заворушитися; **зирити** – дивитися; **з'іпат'** – кричати; **іж:арит'** – ізжарити; **кужоудитис'а** – не знаходить собі місця; **лишитис'а** – позбутис'а; **мариц':а** – увижатися; **надибат'** – знайти; **освобонити** – звільнити; **от':агувати** – відкладати на потім; **прискакат'**, **примчат'** – приїхати; **розчайчит'** – розбити; **рубати** – у переносному значенні "швидко їсти"; **схламати** – з'їсти; **телесуватис'** – не знаходить собі місця; **уздр'ім'** – побачити, **ут'амит'** – додумати; **уторопат'** – зрозуміти; **ут'ухатис'** – закохатися; **шарабурит'** – щось помішувати тощо.

Також у словниковому складі озерянська говірка містить такі прислівникові, прикметникові, займенникові лексичні діалектизми: **великомудрий** – про хитру людину, **мо** – може; **ўпос'л'а** – потім, після, **багац'ко** – багато, **без:аступний** – безпомічний, **борзій** – енергійний, **ўремен:о** – на певний час, **ўсих** – усіх, **гор'ілиц'** – догори обличчям, **даўн'аш'н'її**, **даўн'іш'н'її** – дуже давній, **жодній** – ніякий, **замалом** – ще трохи б, **завс'ігди** – завжди, **здуру** – згоряча, **зимн'її**, **з:імн'її** – зимовий, **знарошне** – навмисно, **кожний**, **кожаний** – шкіряний, **колис'** – на днях, **л'убе** – будь-яке, **моторний** – дуже швидкий, **наўзнак** – горілиць, **неўжел'ї**, **неужел'ї** – невже, **незт'амно** – дуже, **н'ікогда** – ніколи, **н'їт** – ні, **осторожно** – обережно, **плотно** – щільно, **пос'л'ї** – потім, **поштї** – майже, **придомашнений** – присвоєний, **самотихом** – самовільно, не поспішаючи, **спачала**, **значала** – спочатку, **стлен:о** – багато, **ус'ігда**, **ус'ігди** – весь час, **шчас** – зараз; **л'уб'їс'їн'ко** – звичайно, так як треба; **лоўки** – красивий, гарний; **л'убїї** – будь-який; **с'однї** – сьогодні; **бумажн'анїї** – паперовий; **јесл'ї** – якцо; **особин:о** – особливо; **к'їснїї** – тісний.

У лексичному складі говірка має спільні риси з говорами Середньої Наддніпрянщини (особливо полтавськими), а також із східно-поліськими; є спільні риси з говорами російської мови (південно-російськими): **год**, **да**, **пожинїлис'**, **жизн'проізошла**, **оста́лас'**, **воїну**, **у пос'л'дн'їх**, **нисчитаў**, **ошібка**, **діла**, **ў сучасне ўрём'ја**, **кон'ешно**, **за харо́шешпошчита**, **пошчита́је**, **ўп'јат'** тощо.

Грама́тичний рівень озерянської діалектної мікросистеми в аспекті морфології та синтаксису виявляє низку рис східно-поліського наріччя, які збігаються з рисами сучасної української літературної мови, зокрема:

а) у давальному відмінку однини іменники чоловічого роду II відміни колишніх **о**-основ у озерянській говірці мають паралельні закінчення **-ові**, **-еві** та **-у**: **бра́тов'ї**, **хло́пцев'ї**, **па́рубков'ї**, **ба́т'ков'ї**, **селу**;

б) чітке розрізнення прикметників твердої та м'якої груп у словах на кшталт: **гарній – гарні, старній – старші, малий – малі** тощо;

в) інфінітив дієслова після голосного основи має суфікс -т': **чут', живут', помагајут', ход'ат', бол'ат', нóсyt', рóбyt', па́дајут', ниоб'іжајут'**; г) форми 3-ї ос. одн. дієслів І дієвідміни з основою на -ј бувають усічені (**слўха, зна, нима**) і повні (**слўхаје, знаје, нимаје**);

г) рідко використовують усічені дієслова на зразок: **сид'у**;

д) використання приставного звука **н** в особових займенниках: **до јого, јим**;

е) у дієсловах жіночого роду спостережено закінчення -а: **дојіла, ходила, робила, годувала, прот'агала, гор'увала, вїйшла**;

є) порядковий прикметник "перший" має два варіанти – літературний та діалектний – **первий**;

ж) числівник "чотири" у називному відмінку функціонує у двох формах: **чотирі** (уживається частіше) та **чотири**;

з) у числівниках "п'ять – десять" родовий відмінок із закінченням -и: **пјати, шести, семи, вос'ми** тощо;

и) числівник "вісім" уживається у двох варіантах: **вос'їм** та **в'іс'їм**;

і) варіант прийменника **в (у)** має форму **ув: спл'у ув спориш'ї; ув пол'ї бул'о óримо; один пішóу ув прїйми; пиријіхат' ув озир'áni**.

Отже, озерянська діалектна мікросистема хоча й розташована на межі північного та південно-східного нарічч, має різноманітні риси на всіх мовних рівнях. Місцевих відмінностей у фонетичній системі дуже мало, тому що на діалектну мікросистему не вплинув сусідній поліський говір, що характеризується специфічними фонетичними ознаками. Лексичний рівень озерянської діалектної мікросистеми взаємодіє з полтавськими та південноросійськими говорами, а граматики має риси південно-східного наріччя.

Література

1. Атлас української мови : в 3 т. – К., 1984.
Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина та суміжні землі. – 1984. – 498 с.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К., 1955. – 314 с.
3. Мартинова Г. І. Середньо-наддніпрянсько-поліські лексичні ізголови / Г. І. Мартинова // Волинь-Житомирщина. – 2001. – № 6. – С. 364–370.

4. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.

5. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 168 с.

6. Пащенко В. М. Південно-східна макросистема діалектних систем української мови : хрестоматія з методичними рекомендаціями для практичних занять з української діалектології, етнолінгвістики, етнографії та фольклору / В. М. Пащенко, В. М. Бережняк. – Ніжин : Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – 67 с.

7. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів / І. Хом'як // Дивослово. – 2000. – № 10. – С. 12–14.